

विविधतेतील ऐक्य, किंवा 'अनेकांमध्ये एकत्व'

प्रकरण

8

हे देवा, माझी ही प्रार्थना पूर्ण कर, की अनेकांच्या खेळामध्ये त्या एकाच्या
स्पर्शाचे परमसुख मी कधीच गमावू नये.

- रवींद्रनाथ टागोर

... विविधतेतील ऐक्याचा जो तत्त्वज्ञान भारतासाठी नेहमीच नैसर्गिक राहिला
आहे आणि ज्याची पूर्तता ही तिच्या अस्तित्वाचा मूलभूत मार्ग आणि तिचे
स्वतःचे स्वभावधर्म आहे—अनेकामध्ये एकत्व—तोच तिला तिच्या स्वभाव
(स्वभाव) आणि स्वधर्म (कर्तव्यधर्म) यांच्या भक्कम पायावर उभे करेल

- श्री अरविंदो

मोठे प्रश्न ?

1. भारतीय परिप्रेक्ष्यात 'विविधतेत एकता' म्हणजे काय?
2. भारताच्या विविधतेचे कोणते पैलू सर्वात लक्षवेधी आहेत?
3. विविधतेत अंतर्भूत असलेली एकता आपण कशी निर्माण करू शकतो?

0681CH08

समृद्ध विविधता

जर तुम्ही भारतभर रेल्वेने प्रवास केला तर तुम्हाला केवळ बदलणारे निसर्गदृश्यच दिसणार नाहीत, तर वेगवेगळ्या प्रकारचे पोशाख आणि खाद्यसंस्कृती देखील आढळतील. तुम्हाला ओळखीच्या आणि अपरिचित अशा वेगवेगळ्या भाषा ऐकू येतील आणि वेगवेगळ्या लिपी दिसतील. अगदी आपल्या स्वतःच्या प्रदेशातही, तुम्हाला भारताच्या इतर भागांतून आलेले वेगवेगळ्या रूढी आणि परंपरा पाळणारे लोक भेटतील. हीच भारताची समृद्ध विविधता आहे, आणि आपल्या देशात येणाऱ्या प्रत्येक पाहुण्याच्या लक्षात सर्वप्रथम हीच गोष्ट भरते.

1.4 अब्जांहून अधिक लोकसंख्या (जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 18 टक्के) असलेल्या भारतासाठी ही विविधता काही आश्चर्याची गोष्ट नाही! 20व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, भारतातील मानवशास्त्रीय सर्वेक्षण विभाग या राष्ट्रीय संस्थेने 'पीपल ऑफ इंडिया प्रकल्प' नावाचा एक व्यापक सर्वेक्षण कार्यक्रम राबवला. यात देशभरातील 4,635 समुदायांचा अभ्यास करण्यात आला. या सर्वेक्षणात 325 भाषा आणि 25 वेगवेगळ्या लिपींची नोंद झाली. तसेच, असेही आढळले की अनेक भारतीय स्थलांतरित आहेत—म्हणजेच, आपल्या जन्मस्थळी किंवा मूळ समुदायासोबत न राहणारे लोक!

चला जाणून घेऊया

वर्ग उपक्रम म्हणून (1) किमान 5 वर्गमित्रांची जन्मस्थळे व त्यांच्या पालकांची जन्मस्थळे यांची यादी तयार करा; (2) विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषा व त्यांना ज्ञात असलेल्या इतर भाषा यांची यादी तयार करा. विविधतेच्या दृष्टीने परिणामांची चर्चा करा.

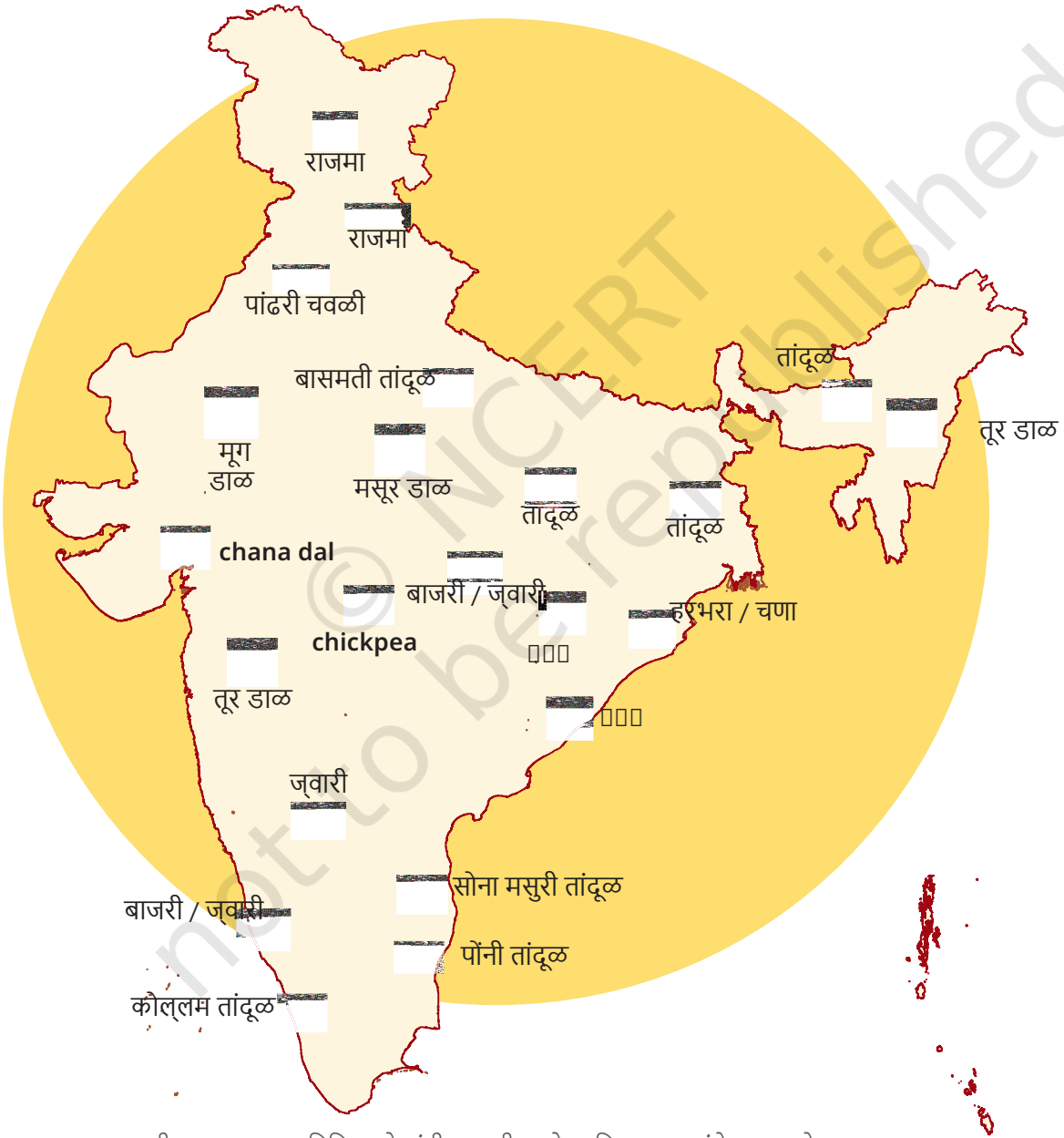
-वैविध्य खरंच सुंदर असलं तरी त्याचा अर्थ लावणं इतकं सोपं नसतं. शतकभरापूर्वी ब्रिटीश इतिहासकार व्हिन्सेंट स्मिथ यांना आश्चर्य वाटले होते,

“एवढ्या विस्मयकारक विविधतेसमोर भारताचा इतिहास कसा लिहिला जाऊ शकतो? ... या प्रश्नाचे उत्तर भारत विविधतेत एकता देतो, यातच सापडते.”

‘विविधतेत एकता’ म्हणजे काय? या ऐक्याला किंवा ‘एकातील अनेक’ला आपण कसे समजून घ्यावे आणि कसे व्यक्त करावे? या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी आपण भारतीय जीवनाचे काही आयाम शोधणार आहोत.

सर्वासाठी अन्न

तुमच्यापैकी काहींनी भारताच्या वेगवेगळ्या भागातील अन्न खाल्ले असेल. भारतात चाखता येतील अशा विविध पदार्थांची संख्या लाख नसली तरी हजारांमध्ये असावी! तरीही काही अन्नधान्ये देशाच्या जवळजवळ प्रत्येक भागात सामान्य आहेत - तांदूळ, बार्ली आणि गहू सारखी तृणधान्ये; बाजरी, ज्वारी, नाचणी; आणि विविध प्रकारच्या डाळी आणि कडधान्ये.

आकृती 8.1: भारताच्या विविध प्रदेशांतील काही धान्ये आणि कडधान्यांचे उदाहरणे

या सर्वांना 'मुख्य धान्य' म्हणतात कारण ते बहुतेक भारतीयांचे मूलभूत अन्न आहेत (पृष्ठ 127 वरील आ. 8.1). त्याचप्रमाणे हळद, जिरे, वेलची आणि आले असे काही सामान्य मसालेही देशभरात वापरले जातात. आपण काही सामान्य भाज्या, सामान्य तेल इत्यादींसह ही यादी चालू ठेवू शकतो.

त्यामुळे एकाच घटकाचा (एकता) उपयोग अनेक कॉम्बिनेशनमध्ये (वैविध्य) करून अनंत प्रकारचे पदार्थ कसे तयार करता येतात हे आपण पाहतो!

चला जाणून घेऊया

- वर्ग क्रियाकलाप म्हणून, आपल्या घरात वापरल्या जाणार्या घटकांची (धान्य, मसाले इ.) यादी तयार करा.
- कोणतीही एक भाजी घ्या आणि त्यासोबत किती वेगवेगळे पदार्थ तयार करता येतील याचा विचार करा

वस्त्रोद्योग आणि कपडे

आकृती 8.2: वैशाली (सध्याचा बिहार) येथील साडी नेसलेल्या स्त्रीचे दगडी शिल्प

भारतातील प्रत्येक प्रदेशाने आणि समुदायाने कपडे आणि वेशभूषेची स्वतःची शैली विकसित केली आहे. तरीही, वापरल्या गेलेल्या साहित्याची पर्वा न करता काही पारंपारिक भारतीय पेहरावांमध्ये एक साम्य आपल्याला दिसून येते. याचे स्पष्ट उदाहरण म्हणजे साडी नावाच्या कापडाची साधी लांबी, हा एक प्रकारचा कपडा आहे जो भारताच्या बहुतेक भागात परिधान केला जातो आणि वेगवेगळ्या कापडापासून बनविला जातो - बहुतेक कापूस किंवा रेशीम, परंतु हल्ली सिंथेटिक कापड देखील. बनारसी, कांजीवरम, पैठणी, पाटण पटोला, मुगा किंवा म्हैसूर हे रेशीम साड्यांचे काही प्रसिद्ध प्रकार आहेत.

कॉटन साड्यांचेही आणखी अनेक प्रकार आहेत. एकंदरीत हा न शिवलेला कापडाचा तुकडा शेकडो प्रकारात येतो. ते विणकामाच्या वेगवेगळ्या पद्धतींनी तयार आणि डिझायनिंग केले जातात (आ. उजवीकडे 8.3). काही डिझाईन्स कापडाचा भाग असतात, तर काही कापड विणल्यानंतर छापल्या जातात. शेवटी, रंगांमध्ये अनंत भिन्नता आहेत, जे बर्याच प्रकारच्या रंगद्रव्यांपासून तयार होतात.

साडीला मोठा इतिहास आहे. वैशाली (आज बिहारमध्ये) येथील **दगडी शिल्प** (पान 128 वरील आ. 8.2) इ.स.पूर्व काही शतकांपूर्वीचा आहे.

चला जाणून घेऊया

साडीच्या उदाहरणात एकता आणि वैविध्य दोन्ही कसे प्रतिबिंबित होते (100-150 शब्दांत) ते समजावून सांगा.

आ. 8.3. रंगीबेरंगी पारंपारिक भारतीय वस्त्रांचे काही नमुने.

चुकवू नका

बराच काळ भारत जगातील सर्वोत्तम कापसाचे उत्पादन घेत असे आणि भारतीय कापड युरोपपर्यंत निर्यात केले जात असे. सतराव्या शतकातील युरोपात 'चिंटझ' नावाचा छापील कापसाचा एक सुंदर प्रकार इतका लोकप्रिय झाला की काही युरोपियन कपड्यांची विक्री झपाट्याने कमी झाली. शेवटी स्वतःच्या उत्पादनांचे रक्षण करण्यासाठी इंग्लंड आणि फ्रान्सने भारतातून चिंटझच्या आयातीवर बंदी घालण्याचा निर्णय घेतला!

साडी घालण्याचे बरेच मार्ग आहेत, कारण ते एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात किंवा एका समुदायातून दुसऱ्या समुदायात भिन्न असतात. किंबहुना साडी परिधान करण्याचे नवे मार्ग अजूनही शोधले जात आहेत. पण शेवटी तो एकच ड्रेस असतो - साडी.

दगडी शिल्प (रिलीफ): कोणत्याही पृष्ठभागावर (जसे की दगड, लाकूड, माती किंवा अन्य सामग्री) कोरलेली अशी रचना, जी त्या पृष्ठभागावर उभारलेली दिसते.

आकृती 8.4. स्त्रिया अनेकदा साडीचा केवळ पोशाख म्हणूनच नाही, तर इतर विविध उपयोगांसाठीही वापर करतात (दक्षिण भारतातील चित्रे).

.गेल्या शतकांमध्ये, भारतातील अनेक प्रवाशी तिथला साधेपणा, काटकसर आणि ते परिधान करण्याच्या वैविध्यपूर्ण पद्धती पाहून आश्चर्यचकित झाले. शिवाय स्त्रिया अनेकदा साडीला ड्रेसच्या पलीकडे अनेक उपयोगात ठेवतात; वरील आ. 8.4 मधील सहा चित्रे असे काही सर्जनशील उपयोग स्पष्ट करतात.

चला जाणून घेऊया

- वरील छायाचित्रांमध्ये साडी कशासाठी वापरली आहे हे ओळखता येईल का?
- साडीच्या अधिक वापराबद्दल आपल्याला माहिती आहे का किंवा आपण कल्पना करू शकता?

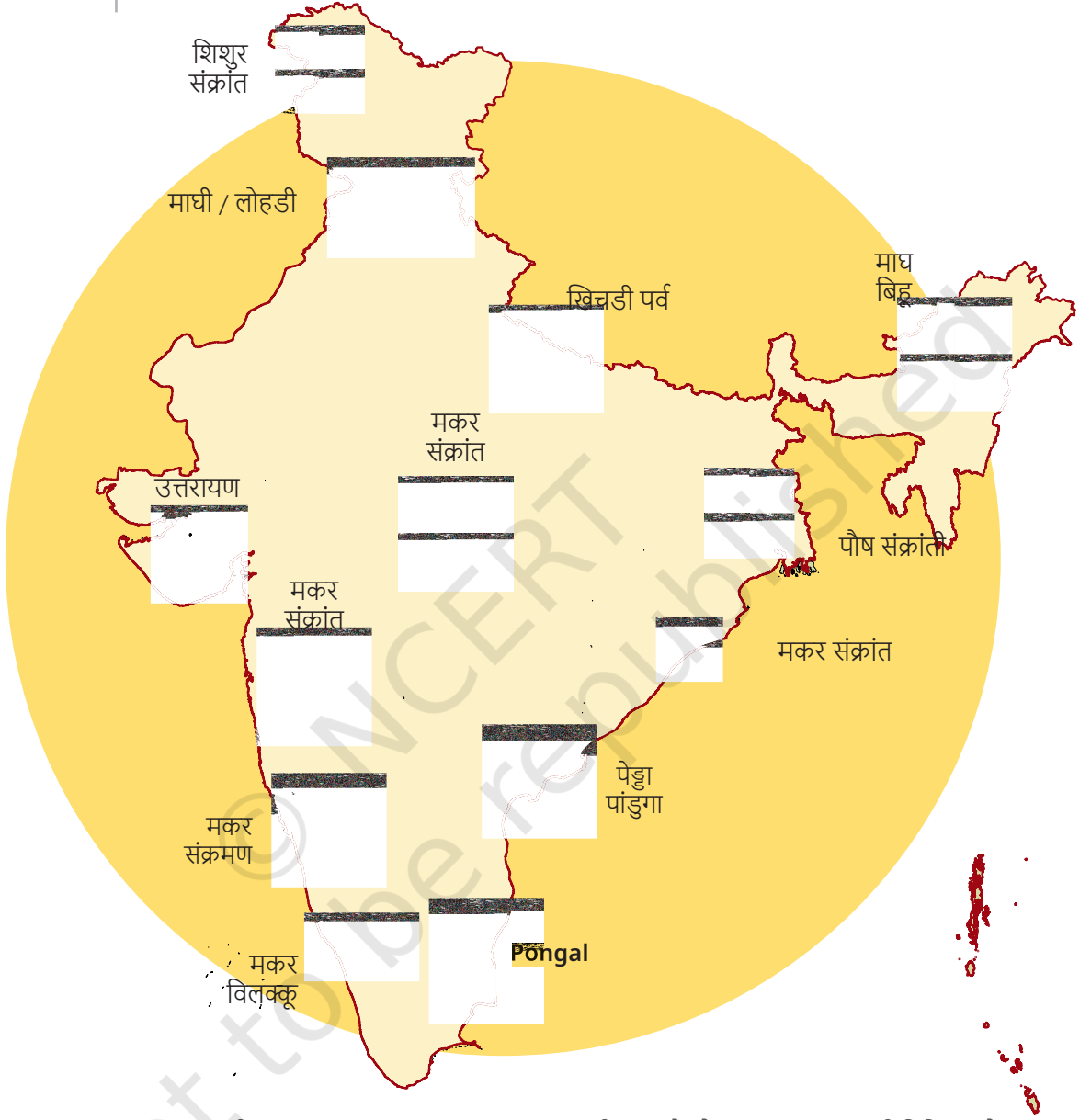

→ साडीच्या उदाहरणानंतर, धोतरासाठी आपण पाहिलेल्या वेगवेगळ्या शैलींची यादी तयार करा - कापड आणि धोतराचा वापर या दोन्हीबाबतीत. आपण कोणता निष्कर्ष काढू शकता?

सण-उत्सवांची रेलचेल

भारतात सणांचे प्रचंड वैविध्य आहे. आपल्या लक्षात आले असेल की काही सामान्य सण संपूर्ण भारतात जवळजवळ एकाच वेळी साजरे केले जातात, जरी त्यांची नावे वेगवेगळी आहेत. आपण फक्त एकच उदाहरण घेऊ - मकर संक्रांती, ज्यामुळे 14 जानेवारी किंवा त्याच्या आसपास भारतातील बऱ्याच भागांमध्ये

काढणीच्या हंगामाची सुरुवात होते. नकाशात एकाच तारखेभारतभर अशाच सणांची वेगवेगळी नावे दाखवण्यात आली आहेत.

आकृती 8.5 भारतभर साधारण एकाच कालावधीत साजरे होणाऱ्या समान सणांची विविध नावे

चला जाणून घेऊया

- आपला आवडता सण कोणता आहे आणि तो आपल्या भागात कसा साजरा केला जातो? तुम्हाला माहित आहे का हा सण भारताच्या इतर कोणत्या भागात साजरा केला जातो, कदाचित वेगळ्या नावाने?

→ ऑक्टोबर-नोव्हेंबर मध्ये भारतात अनेक मोठे सण होतात. देशाच्या विविध भागांतील काही मुख्य आणि त्यांच्या विविध नावांची यादी तयार करा.

महाकाव्य प्रसार

विविधतेतील एकतेचे आणखी एक उत्तम उदाहरण साहित्य आपल्याला देते. भारतीय साहित्य अत्यंत वैविध्यपूर्ण (आणि जगातील सर्वात विपुल) आहे. शतकानुशतके भाषा, तंत्र इत्यादींमध्ये फरक असूनही त्यांनी महत्त्वाचे विषय आणि चिंता सामायिक केल्या आहेत. उदाहरणार्थ, पंचतंत्राबद्दल कोणी ऐकले नाही? प्राणी ही मुख्य पात्रे असलेला रमणीय कथांचा हा संग्रह आपल्याला महत्त्वाची जीवनकौशल्ये शिकवतो. मूळ संस्कृत ग्रंथ किमान 2200 वर्षे जुना असला तरी त्याच्या कथा जवळजवळ प्रत्येक भारतीय भाषेत रूपांतरित झाल्या आहेत. किंबहुना, त्यांनी भारतापलीकडे, आग्नेय आशिया, अरब जग आणि युरोपपर्यंत प्रवास केला आहे, वाटेत नवीन कथासंग्रहांना प्रेरणा दिली आहे - असा अंदाज आहे की 50 पेक्षा जास्त भाषांमध्ये पंचतंत्राचे सुमारे 200 रूपांतर अस्तित्वात आहेत! यावरून 'एक' कथासंग्रह कसा 'अनेक' झाला आहे, हे स्पष्ट होते.

पण सर्वात लक्षवेधी प्रकरण म्हणजे भारतातील दोन महाकाव्ये - रामायण आणि महाभारत.

मूळ आवृत्त्यांमध्ये मिळून सुमारे सात हजार पाने भरणाऱ्या या दोन दीर्घ संस्कृत कवितांमध्ये धर्मस्थापनेसाठी लढणाऱ्या वीरांच्या कहाण्या सांगितल्या आहेत. महाभारतामध्ये पांडव श्रीकृष्णाच्या साहाय्याने आपले राज्य परत मिळवण्यासाठी आपल्याच चुलत भावांशी म्हणजेच कौरवांशी लढतात. रामायणात राम आपला भाऊ लक्ष्मण आणि हनुमानाच्या मदतीने पत्नी सीताचे अपहरण करणाऱ्या रावण राक्षसाचा पराभव करतो. या कथांमध्ये मूल्यांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या आणि योग्य काय आणि अयोग्य काय याबद्दल सतत प्रश्न विचारणाऱ्या अनेक छोट्या कथा आहेत.

महाकाव्यः
भूतकाळातील
वीरपुरुष आणि
महान व्यक्तींच्या
साहसांची कथा
सांगणारे विस्तृत
काव्य.

आकृती 8.6. रामायण (18वे शतक, हिमाचल प्रदेश) मधील एक प्रमुख प्रसंग दर्शविणारे चित्र

चला जाणून घेऊया

वर्गचर्चेत वरील आ. 8.6 मध्ये दाखविलेल्या चित्रात दाखविलेला प्रसंग आणि त्याच्याशी निगडित महत्त्वाचे तपशील ओळखण्याचा प्रयत्न करा.

दोन सहस्रकांहून अधिक काळ या दोन महाकाव्यांचे भारतात आणि भारताबाहेरील प्रादेशिक साहित्यात भाषांतर किंवा रूपांतर झाले आहे. शिवाय त्यांच्या असंख्य लोकआवृत्त्या आहेत. काही वर्षांपूर्वी एका विद्वानाने एकट्या तामिळनाडूत एक सर्वेक्षण केले आणि "लोककथांच्या रूपात आपल्याकडे आलेल्या [महाभारताच्या] सुमारे शंभर आवृत्त्या" मोजल्या. संपूर्ण भारतासाठी हा आकडा किती असेल याची कल्पना करा!

किंबहुना, अनेक समुदायांमध्ये रामायण आणि महाभारताच्या आपापल्या आवृत्त्या आहेत. स्वतःच्या इतिहासाला या महाकाव्यांशी जोडणाऱ्या आख्यायिकाही त्यांनी जपून ठेवल्या आहेत. विशेषतः भारताच्या अनेक भागांतील आदिवासी समाजाच्या बाबतीत हे खरे आहे जसे काही भिल, गोंड, मुंडा आणि इतर बरेच लोक .

काश्मीरसह भारताच्या ईशान्य आणि हिमालयी प्रदेशातील बहुतेक जमातींमध्ये या दोन महाकाव्यांपैकी एक किंवा दुसरी किंवा दोन्ही महाकाव्यांची स्वतःची आवृत्ती आहे. हे आदिवासी रूपांतर तोंडी प्रसारित केले जाते, तसेच रामायण आणि महाभारताचे नायक (सामान्यतः पाच पांडवांपैकी एक किंवा सर्व, त्यांची पत्नी द्रौपदी, परंतु कधीकधी त्यांचा चुलत भाऊ आणि शत्रू दुर्योधन) जमातींच्या आपापल्या प्रदेशात कसे गेले याबद्दलच्या आख्यायिका आहेत.

मानववंशशास्त्रज्ञ के. एस. सिंग यांनी आपण आधी उल्लेख केलेल्या 'पीपल ऑफ इंडिया' प्रकल्पाचे दिग्दर्शन केले (पान 126 पहा). महाभारताच्या बाबतीत ते म्हणाले, "देशात क्वचितच अशी जागा असेल जेथे पांडवांसारखे महानायक लोककथांमधून भेट देत नसतील."

आकृती ८.७: 'पंच पांडवर' - निलगिरी, तामिळनाडू येथील जंगलातील कोरीव दगड, जो पाच पांडव भाऊ दर्शवतो. या दगडाचा समावेश असलेले मंदिर इरुला आदिवासींनी पांडवांच्या या भागातून झालेल्या प्रवासाच्या स्मरणार्थ जपले आहे.

तामिळनाडूतील निलगिरी च्या जंगलात एक कोरीव दगड, ज्यात पाच बंधूंचे चित्रण आहे. पांडवांच्या स्मरणार्थ इरुला आदिवासी या दगडाच्या मंदिराची देखभाल करतात

आणि रामायणविषयीही असेच म्हणता येईल. शतकानुशतके, कदाचित इतर कोणत्याही ग्रंथांपेक्षा, या दोन महाकाव्यांनी भारत आणि आशियाच्या बऱ्याच भागांमध्ये सांस्कृतिक संवादाचे घनदाट जाळे तयार केले. विविधतेतील एकतेचे आणखी एक उदाहरण.

या प्रकरणाचा विषय अधिक स्पष्ट करण्यासाठी, आपण आपला प्रवास चालू ठेवू शकलो असतो आणि भारतीय संस्कृतीच्या अधिक पैलूंकडे वळू शकलो असतो. उदाहरणार्थ, शास्त्रीय स्थापत्यकलेसह भारताच्या शास्त्रीय कलांमध्ये विविधता आणि एकता या दोन्ही गोष्टी सहज लक्षात येतात. (आर्ट करिकुलर एरियाच्या माध्यमातून तुम्ही या क्षेत्रांचा अभ्यास कराल.)

शेवटी आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, भारतीय संस्कृती विविधतेला एक समृद्धी म्हणून साजरे करते, परंतु त्या विविधतेचे पोषण करणाऱ्या मूलभूत एकतेकडे कधीही दुर्लक्ष करत नाही.

पुढे जाण्याआधी.

- भारत आपल्या लँडस्केप, लोक, भाषा, कपडे, खाद्यपदार्थ, सण आणि चालीरीतींमध्ये प्रचंड विविधता प्रदान करतो.
- वैविध्य अनेक क्षेत्रांत जाणवणे सोपे आहे, परंतु अंतर्निहित एकतादेखील आहे.
- भारताची एकता विविधतेचा उत्सव साजरा करते कारण विविधता विभागली जात नाही - समृद्ध करते.

प्रश्न, उपक्रम आणि प्रकल्प

1. प्रकरणाच्या सुरुवातीला दोन अवतरणांवर वर्गचर्चा करा.
2. या पाठ्यपुस्तकाच्या प्राथमिक पानांमध्ये राष्ट्रगीत आणि त्याचे भाषांतर वाचा. वैविध्य कुठे दिसतंय? आणि एकजूट कुठे आहे? यावर दोन-तीन परिच्छेद लिहा.
3. पंचतंत्रातील काही कथा निवडा आणि त्यांचा संदेश आजही कसा वैध आहे याची चर्चा करा. तुमच्या प्रदेशातील अशाच काही गोष्टी तुम्हाला माहित आहेत का?
4. आपल्या प्रदेशातील काही लोककथा गोळा करा आणि त्यांच्या संदेशावर चर्चा करा.
5. एखादी प्राचीन कथा आहे का जी आपण एखाद्या कलेच्या माध्यमातून चित्रित केलेली पाहिली आहे? शिल्प असू शकतं, चित्रकला असू शकते, नृत्य प्रदर्शन असू शकतं, सिनेमा असू शकतो... वर्गमित्रांशी चर्चा करा.
6. भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी स्वातंत्र्यापूर्वी भारताच्या अनेक भागांचा दौरा केला तेव्हा त्यांनी दिलेल्या खालील उद्धारांची वर्गात चर्चा करा.

“सगळीकडे मला एक सांस्कृतिक पार्श्वभूमी सापडली ज्याचा त्यांच्या जीवनावर जबरदस्त प्रभाव पडला होता. ... भारतातील जुनी महाकाव्ये, रामायण आणि महाभारत आणि इतर पुस्तके, लोकप्रिय अनुवाद आणि विवेचनांमध्ये, जनमानसात मोठ्या प्रमाणात ओळखली जात होती आणि त्यातील प्रत्येक घटना आणि कथा आणि नैतिकता लोकांच्या मनावर कोरली गेली आणि त्यास समृद्धी आणि आशय मिळाला. निरक्षर गावकऱ्यांना शेकडो श्लोक मनापासून माहीत असत आणि त्यांचे संभाषण त्यांच्यासंदर्भातील संदर्भांनी किंवा नैतिकतेने एखाद्या कथेने भरलेले असायचे, काही जुन्या अभिजात वाङ्मयामध्ये समाविष्ट आहे.”